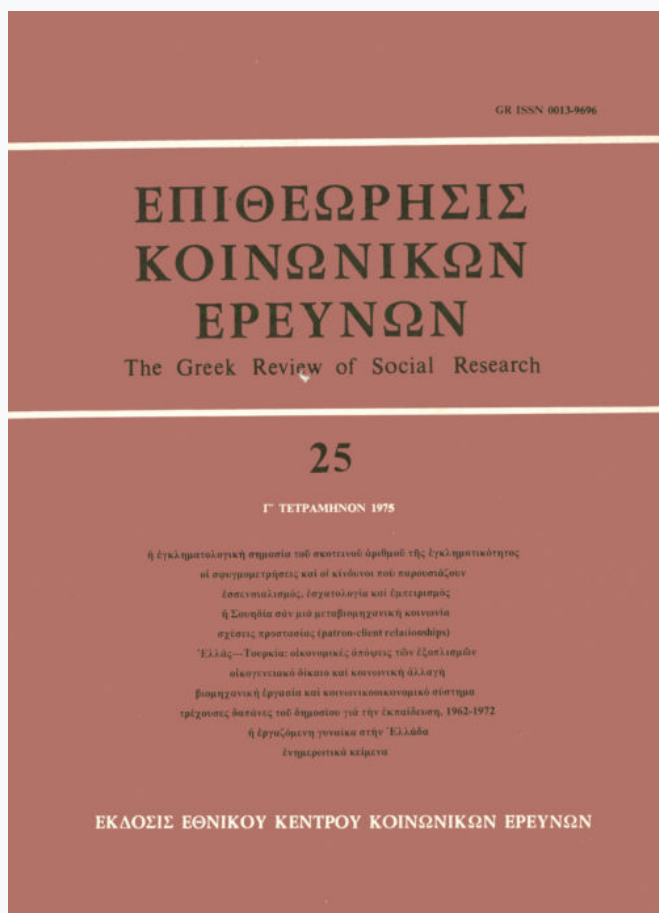

The Greek Review of Social Research

Vol 25 (1975)

25 Γ'

Οικογενειακό δίκαιο και κοινωνική αλλαγή

Α.Κ. Παπαχρίστου

doi: [10.12681/grsr.389](https://doi.org/10.12681/grsr.389)

Copyright © 1975, Α.Κ. Παπαχρίστου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Παπαχρίστου Α. (1975). Οικογενειακό δίκαιο και κοινωνική αλλαγή. *The Greek Review of Social Research*, 25, 439–444. <https://doi.org/10.12681/grsr.389>

οικογενειακό δίκαιο και κοινωνική αλλαγή

τού

Α. Κ. Παπαχρίστου

Επιμελητοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Ἡ σχέση μεταξύ τῶν μεταβολῶν τοῦ νομικοῦ συστήματος καί τῶν κοινωνικῶν ἀλλαγῶν ἀποτελεῖ ἓνα ἀπό τὰ κύρια σημεῖα ἐρευνας γιά τήν Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου.¹ Σύμφωνα μέ τή βασική θεωρητική ὑπόθεση τῆς ἐξελικτικῆς πορείας τοῦ δικαίου,² τὰ νομικά συστήματα συνεχῶς μεταβάλλονται, παρακολουθώντας τίς γενικότερες κοινωνικῆς ἀλλαγές.

Τό πρόβλημα πού προκύπτει γιά τή σύγχρονη Κοινωνιολογία τοῦ Δικαίου εἶναι ἂν τό δίκαιο μπορεῖ νά ἀποτελέσει ὄργανο κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, ἂν δηλαδή μπορεῖ νά προετοιμάσει, νά διευρύνει ἢ νά ἐπιταχύνει τήν κοινωνική ἀλλαγῇ. Τό πρόβλημα αὐτό εἶναι ἐξαιρετικά ἐπικαιρο. Διαπιστώνει κανεῖς σήμερα, ἰδιαιτέρα στίς χῶρες πού ἐπιδιώκουν τήν οἰκονομική καί κοινωνική τους ἀνάπτυξη, τήν προσπάθεια ἐκσυγχρονισμοῦ καί ἐκλογικεύσεως³ τῶν νομικῶν συστημάτων, μέ τήν προσδοκία προώθησεως τῆς διαδικασίας ἀναπτύξεως.⁴

Ἡ ἀντίληψη αὕτη, περί τοῦ δικαίου σάν μέσου κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, προϋποθέτει ὅτι οἱ νομικοὶ κανόνες μποροῦν νά ἐπηρεάζουν τή διαμόρφωση τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν καί τήν ἐξέλιξη τῶν κοινωνικῶν σχέσεων.⁵ Ἡ ἐπίδραση αὕτη τοῦ δικαίου εἶναι ἄμε-

1. Σχετικά μέ τήν προβληματική: Δίκαιο-κοινωνική ἀλλαγῇ, βλέπε Β. Μ. Persson-Blegvald, «Législation et changement social. Conditions et limites», *Sociologie du droit et de la justice*, Bruxelles, Institut de sociologie, 1969, σελ. 162-170. G. Davy, «Droit et changement social», *Transactions of the Third World Congress of Sociology*, τ. 1., London, 1956, σελ. 33-46. Y. Dror, «Law and Social Change», *Tulane Law Review*, 787, 1959. (Ἀποσπάσματα δημοσιεύονται στό *Readings, Sociology of Law*, Penguin Books, 1969, σελ. 90-99, ὅπου καί παραπέμπουμε). W. Friedmann, *Law and Social Change in Contemporary Britain*, London, Stevens, 1951. Τοῦ ἴδιου, *Law in a Changing Society*, London, Stevens, 1959. J. N. Hazard, *Law and Social Changing in the USSR*, London, 1953.

2. J. Carbonnier, *Flexible droit*, Paris, LGDJ, 1971, σελ. 5 ἐπ. Ἐπίσης, H. Lévy-Bruhl, *Sociologie du droit*, Paris, PUF (*que sais-je?*), 1967, σελ. 31 ἐπ.

3. Μέ τήν ἐννοία πού ὁ Μ. Weber ἔδινε στόν ὅρο *rationnalisation*.

4. Βλέπε σχετικά, *Aspects juridiques du développement* (συνολικό ἔργο) ὑπό τή διεύθυνση τοῦ Α. Tunc, Paris, Dalloz, 1966.

5. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Y. Dror (op. cit., σελ. 93), γιά τήν «κλασική» μαρξιστική θεωρία δέν εἶναι δυνατή καμιά ἐπίδραση τοῦ δικαίου στήν κοινωνικο-οικονομική ὑποδομὴ τῆς κοινωνίας. Σήμερα ὅμως ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ μηχανιστική θεωρία καί ὁ «οἰκονομισμός» δέν ἀνταποκρίνονται στήν πραγματική σκέψη τοῦ Marx. Γιά τόν L. Althusser, ἰδιαιτέρα, ἡ ὑπερδομή δέν εἶναι ποτέ τό ἀπλὸ ἐμφαινόμενο τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν συνθηκῶν, ἀλλὰ συγχρόνως καί ἡ προϋπόθεση τῆς ὑποδομῆς αὐτῆς. Σύμφωνα μέ τήν ἀντίληψη αὕτη, τό δίκαιο προσδιορίζεται βέβαια σέ τελικό βαθμὸ ἀπὸ τήν κοινωνικο-οικονομική ὑποδομή, διατηρεῖ ὅμως σχετική αὐτονομία, πού τοῦ ἐπιτρέπει νά προηγεῖται ἢ νά καθυστερεῖ σχετικὰ μέ αὐτή. Βλέπε σχετικά, L. Althusser, *Pour Marx*, Paris, Maspero, 1965. N. Poulantzas, «A propos de la théorie marxiste du droit», *Archives de philosophie du droit*, 1967, σελ. 145-162. V. Knapp, «La technique de la réforme du droit dans les pays socialistes», *Revue internationale de droit comparé*, 1970, σελ. 5-19. H. M. Issa, *Capitalisme et société anonyme en Egypte*, Paris, LGDJ, 1970.

ση, ὅταν ὁ κοινωνικὸς θεσμὸς ἢ ἡ κοινωνικὴ σχέση ρυθμίζεται ἀποκλειστικά ἢ κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ νομικοὺς κανόνες. Στὴν περίπτωσιν αὐτή, ἡ νομοθετικὴ μεταβολὴ ἀποτελεῖ τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεση τῶν κοινωνικῶν ἀλλαγῶν. Ἀντίθετα, ὅταν πρόκειται γιὰ κοινωνικὸ θεσμὸ ἢ κοινωνικὴ σχέση, ποὺ ὑπάρχουν κυρίως στὴ δικαιοδοσία ἐξονομικῶν κανόνων, ἡ ἐπίδρασις τῆς νομοθετικῆς μεταβολῆς δὲν εἶναι παρὰ ἔμμεση.

I

Τὸ Οἰκογενειακὸ Δίκαιο, τὸ σύνολο δηλαδὴ τῶν νομικῶν κανόνων ποὺ ρυθμίζουν τὴ συγκρότησι καὶ λειτουργία τῆς οἰκογένειας, βρίσκεται πρὸ κοντὰ ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο κλάδο δικαίου στὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Ἡ οἰκογένεια εἶναι τὸ σημεῖο ἐπαφῆς τῶν κανόνων τοῦ δικαίου, τῆς ἠθικῆς καὶ τῶν ἡθῶν. Ἡ οὐσιαστικὴ μάλιστα ρύθμισις τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων προέρχεται στὴν πραγματικότητα περισσότερο ἀπὸ τοὺς κανόνες τῆς ἠθικῆς καὶ τῶν ἡθῶν, παρὰ ἀπὸ τοὺς καθαρά νομικοὺς κανόνες.¹ Ἡ ἰδιομορφία αὐτῆς τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων, ὡς ἀντικειμένου τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου, περιορίζει αἰσθητὰ τὴν ἀποτελεσματικότητά τῆς νομοθετικῆς μεταβολῆς, σχετικὰ μὲ τὴς ἐπιθυμητὰς κοινωνικὰς ἀλλαγὰς στὴ δομὴ καὶ λειτουργίᾳ τῆς οἰκογένειας. Ἡ μεταβολὴ αὐτῆς ἀφορᾷ πράγματι ἓνα ἀπὸ τὰ κανονιστικὰ συστήματα (systèmes normatifs) ποὺ ρυθμίζουν τὴς οἰκογενειακὰς σχέσεις, τὸ νομικὸ σύστημα. Ὅταν λοιπὸν τὰ δύο ἄλλα κανονιστικὰ συστήματα (ἡ ἠθικὴ καὶ τὰ ἥθη) παραμένουν ἀμετάβλητα, οἱ πιθανόντες οὐσιαστικῆς ἐφαρμογῆς καὶ ἀφομοιώσεως τῶν νέων νομικῶν κανόνων εἶναι μειωμένες. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο, ἡ νομικὴ μεταβολὴ πρέπει νὰ συνοδεύεται ἀπὸ ἐνδρύτερες κοινωνικὰς καὶ πολιτιστικὰς ἀλλαγὰς, ποὺ συνεπάγονται τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἄλλων κανονιστικῶν συστημάτων καὶ τῶν ἀντίστοιχων ἀξιών. Στὸ πλαίσιο τῶν ἀλλαγῶν αὐτῶν, τὸ Οἰκογενειακὸ Δίκαιο δημιουργεῖ νέα πρότυπα συμπεριφορᾶς. Ἡ συμμόρφωσις στὰ πρότυπα αὐτὰ εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιχεράσῃ τὴν ἐξέλιξιν αὐτῆς καὶ νὰ συντελέσῃ στὴ διαμόρφωσιν τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων. Κατὰ συνέπειαν ἡ ἐπίδρασις τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου στὴς κοινωνικὰς ἀλλαγὰς εἶναι ἔμμεση.

Ἡ ἀργὴ ἐξέλιξιν τῶν οἰκογενειακῶν ἡθῶν εἶναι ἀναμφισβήτητη. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἡ ἔντασις ἀντιστάσεως σὴν κοινωνικὴ ἀλλαγὴ ποικίλλει ἀνάλογα μὲ τοὺς τομεῖς τῶν κοινωνικῶν σχέσεων.² Ἡ

οἰκογένεια, εἰδικότερα, παρουσιάζει σημαντικὴ ἀδράνεια στὴν κοινωνικὴ ἀλλαγὴ,³ ἀδράνεια ποὺ ἐκδηλώνεται συνήθως μὲ τὴ σημαντικὴ καθυστέρησιν τῆς ἐξελίξεως τοῦ συστήματος ἀξιών ποὺ τὴ διέπουν σὲ σχέση μὲ τὴν κατὰστασιν τῶν γενικότερων κοινωνικο-οικονομικῶν καὶ πολιτιστικῶν συνθηκῶν μιᾶς κοινωνίας. Ἡ δύναμις τῆς συνέχειας καὶ ἡ προσκόλλησις, συχνὰ ἀσυνείδητη, σὲ παραδοσιακὰ ἀξίες δημιουργοῦν ἰσχυρὰς ἀναστολὰς, ποὺ παρεμποδίζουν τὴς ἀπὸτομες καὶ ριζικὰς ἀλλαγὰς.⁴

Ἡ θέσπισις κανόνων δικαίου, ποὺ ἐπιδιώκουν νὰ μεταβάλουν τὴ δομὴ καὶ τὴ λειτουργίαν τῆς οἰκογένειας, κινδυνεύει πάντοτε νὰ μείνῃ χωρὶς οὐσιαστικὰ ἀποτελέσματα. Ὁ κίνδυνος αὐτὸς ἀξάνει ὅταν ἡ νομοθετικὴ μεταβολὴ δὲν συνοδεύεται ἀπὸ πολιτικὴ ριζικὴς μεταρρυθμίσεως καὶ ἐνδρύτερων κοινωνικῶν καὶ πολιτιστικῶν ἀλλαγῶν, ποὺ συνεπιφέρουν τὴ μεταβολὴ τῶν ἐξονομικῶν κανονιστικῶν συστημάτων.

Ἡ προσπάθεια ἔστι τοῦ Kemal νὰ ἐκσυγχρονίσῃ, μέσῳ τῆς νομοθεσίας, τὴν παραδοσιακὴν μουσουλμανικὴν οἰκογένειαν, κατέληξε σὲ πλήρη ἀποτυχία.⁵ Ἡ μονογαμία, ὁ πολιτικὸς γάμος, ἡ ἀπαγόρευσις ἀποπομπῆς τῆς συζύγου, προβλέπονταν ἀπὸ τὸν ἐλβετικὸ Ἀστικὸ Κώδικα, ποὺ εἰσήχθηκε αὐτοῦσιος στὴν Τουρκίαν. Στὴν πραγματικότητα ὅμως δὲν μπόρεσαν νὰ βροῦν ἐφαρμογὴ παρὰ σὲ περιορισμένον

3. Βλέπε J. Carbonnier, *Flexible droit*, op. cit., σελ. 140-141. Ἐπίσης, Y. Dror, op. cit., σελ. 98.

4. Ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῆς Ἰαπωνίας. Παρὰ τὸν ταχύτατον ρυθμὸ ἀναπτύξεως καὶ τὴ ραγδαία οικονομικὴ ἀνάπτυξιν, ἡ ἰαπωνικὴ οἰκογένεια ἐξακολουθεῖ, ἀκόμα καὶ σήμερα, νὰ διατηρεῖ τὰ παραδοσιακὰ τῆς γνωρίσματα. (Βλέπε, K. Ariga, *The Japanese Family*, Tokyo, Shibundo, 1965). Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Meiji (1867) εἰσήχθηκε στὴν Ἰαπωνίαν τὸ Δυτικὸ Δίκαιο. Ὅσο ἀφορᾷ ὅμως τὴς οἰκογενειακὰς σχέσεις, ὁ ἰαπωνικὸς Ἀστικὸς Κώδικας δὲν περιέλαβε καμμιὸν διάταξιν καὶ ἔτσι αὐτὰς ἐξακολουθήσαν νὰ διέπονται ἀπὸ τοὺς κανόνες τοῦ *giri* καὶ τοῦ *ethmo*. Μετὰ τὸ Δεύτερον Παγκόσμιον Πόλεμον, ὁ Ἀστικὸς Κώδικας τῆς Ἰαπωνίας τροποποιήθηκε, ὥστε νὰ ρυθμίσῃ καὶ τὴς οἰκογενειακὰς σχέσεις. Σχετικὰ μὲ τὴν ἰαπωνικὴν οἰκογένειαν, βλέπε K. Morioka, *Les cycles de la famille japonaise*, στὴν ἐπιτομήν κειμένων τῆς A. Michel, *Sociologie de la famille*, Paris, 1970, Mouton, σελ. 269-273. Σχετικὰ μὲ τὴν εἰσαγωγὴν τῶν ἐυρωπαϊκῶν δικαίων στὴν Ἰαπωνίαν καὶ τὰ οὐσιαστικὰ τοὺς ἀποτελέσματα στὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα, βλέπε, Y. Noda, *Introduction au droit japonais*, Paris, Dalloz, 1966.

5. Σχετικὰ μὲ τὴν εἰσαγωγὴν καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐυρωπαϊκῶν δικαίων στὴν Τουρκίαν, στὸ πλαίσιο τῆς μεταρρυθμιστικῆς προσπάθειας τοῦ Kemal, βλέπε *Bulletin international des sciences sociales*, 1957, ἀφιερωμένον στὸ Συνέδριον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ποὺ εἶχε σὰν θέμα τὴν εἰσαγωγὴν ξένων δικαίων στὴν Τουρκίαν. Ἐπίσης, H. K. Elbiri, «Reflexions sur l'adoption en Turquie des règles du code civil suisse», στὸ περιοδικὸν *Revue internationale de droit comparé*, 1950, σελ. 5 ἔπ. Γιὰ τὸν χαρακτῆρα τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Νεοτούρκων, βλέπε, K. Steinhaus, *Soziologie der türkischen Revolution*, Frankfurt am Main, Europäische Verlagsanstalt, 1966. Γιὰ τὴν μουσουλμανικὴν οἰκογένειαν, βλέπε, S. Dirks, *La famille musulmane turque*, Paris, 1969 καὶ M. Makal, *Un village anatolien*, Paris, Plon, 1963.

1. J. Carbonnier, *Flexible droit*, op. cit., σελ. 141.

2. M. L. Balandier, «Tradition et continuité», *Cahiers internationaux de sociologie*, 1968, 44, σελ. 1 ἔπ. Σχετικὰ μὲ τὴν προβληματικὴν, κοινωνικὴν ἀλλαγὴν-οἰκογενειακὸν δίκαιο, βλέπε H. Foster, «Family Law in a Changing Society», στὸ συλλογικὸν ἔργον, *Society and Law*, 1962, διευθ. Davis.

κύκλο προσώπων, κατοίκων των αστικών κέντρων. Η πλειονότητα του τουρκικού λαού ξμεινε προσκολλημένη στις παραδοσιακές οικογενειακές αξίες.¹ Η άποτυχία του νέου νομικού συστήματος ρυθμίσεως των οικογενειακών σχέσεων να συντελέσει στην κοινωνική αλλαγή, πρέπει να αναζητηθεί, στην περίπτωση της Τουρκίας, τόσο στη δύναμη αντίστασης της παραδοσιακής οικογένειας, όσο και σπδν καθαρά επιφανειακό χαρακτήρα της νομοθετικής μεταρρυθμίσεως, πού δέν συνοδεύτηκε από γενικότερες κοινωνικές και πολιτιστικές αλλαγές. Η αντικατάσταση επομένως των παραδοσιακών κανόνων ρυθμίσεως των οικογενειακών σχέσεων από ένα σύστημα νομικών κανόνων, πού αντίστοιχοῦσε σέ πoλλό πiό προχωρημένες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές συνθήκες, δέν οδήγησε στα άναμενόμενα αποτελέσματα. Αντίθετα μάλιστα ή διάσταση κοινωνικής πραγματικότητας και έπισημου δικαίου, ιδιαίτερα έντονη σπδ χώρο των οικογενειακών σχέσεων, δημιούργησε πολύπλοκα και άπρόβλεπτα κοινωνικά προβλήματα.²

Στις άφρικανικές έπίσης χώρες ή ριζική άναμόρφωση των κανόνων οικογενειακού δικαίου, πού άποβλέπει κυρίως τόν περιορισμό της ισχύος της παραδοσιακής «έκτεταμένης» οικογένειας, στην κατάργηση της πολυγαμίας και της προίκας και στην ένισχυση της «συζυγικής» οικογένειας, δέν μπόρεσε να έπηρεάσει τη διαμόρφωση των οικογενειακών σχέσεων.³ Σπδ πλαίσιο των διεργασιών των άφρικανικών κοινωνιών, ή νομική πολιτιστική έπαγωγή (acculturation juridique) συμμετέχει στη γενικότερη διαδικασία κοινωνικής και πολιτιστικής αλλαγής, αλλά με περιορισμένα αποτελέσματα, ιδιαίτερα σπδν τομέα των οικογενειακών σχέσεων.

Στις περιπτώσεις μεταβολής των κανόνων του Οικογενειακού Δικαίου με σκοπό την έπίτευξη, έπι-

τάχυνση ή διεύρυνση της αλλαγής στη δομή και λειτουργία της οικογένειας, τó νέο σύστημα άποκτά, όπως είδαμε, την παιδαγωγική αξία ενός προτύπου συμπεριφοράς. Οι δυνατότητες έπιτυχίας του προτύπου αυτού είναι περιορισμένες, όχι όμως και άνοπαρκες. Ιδιαίτερα στην περίπτωση πού οι κανόνες αυτοί εφαρμόζονται από όρισμένους κύκλους προσώπων, είναι δυνατή ή έξάπλωσή τους και σέ εύρoτερα στρώματα, με την προϋπόθεση βέβαια ότι ή διαδικασία κοινωνικής και πολιτιστικής αλλαγής βρίσκεται σέ κίνηση.

Σπδ μέτρο πού ή έξέλιξη των κοινωνικο-οικονομικών και πολιτιστικών συνθηκών δημιουργεί άντικειμενικά τούς όρους οδσιαστικής εφαρμογής του νέου οικογενειακού δικαίου, ή συμμόρφωση του συνόλου των πολιτών στις έπιταγές του έξαρτάται από τó βαθμό άφομοιώσεώς του. Η άφομοίωση αυτή συνενάγεται μεταβολή της νομικής συνειδήσεως (τoύ συναισθήματος, δηλαδή, περί τού τί είναι και τί δέν είναι δίκαιο).⁴ Όταν οι νέοι αυτοί νομικοί κανόνες —όργανο προωθήσεως της κοινωνικής αλλαγής— «έσωτερικευθούν» σέ σημείο πού μεταβάλλεται ή νομική συνείδηση, τότε μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ή νομοθετική μεταβολή έχει πετύχει.⁵

Τó πρόβλημα της σχέσεως μεταξύ των κοινωνικών αλλαγών και των μεταβολών του Οικογενειακού Δικαίου εμφανίζεται διαφορετικó στην περίπτωση των συγχρόνων βιομηχανικών κοινωνιών. Η νομική μεταβολή ακολουθεί συνήθως τις κοινωνικές και πολιτιστικές έξελξεις, και, κατά συνέπεια, δέν υπάρχουν ιδιαίτερες δυσχέρειες εφαρμογής και άφομοιώσεως του νέου νομικού κανόνα Οικογενειακού Δικαίου. Αντίθετα μάλιστα ή μεταβολή του Οικογενειακού Δικαίου καθυστερεί πολλές φορές σέ σχέση με την έξέλιξη των ήθων και τις κοινωνικές ανάγκες.⁶ Τó θέμα του διαζυγίου είναι ένδεικτικό της διαστάσεως μεταξύ των νομικών κανόνων και της κοινωνικής πραγματικότητας. Η έμμονη του νόμου στην άρχή της ύπαιτιότητας οδήγησε στη δε facto έμφάνιση του «συναινετικού» διαζυγίου, πού στηρίζεται στην

1. Άναφέρουμε χαρακτηριστικά την πολυγαμία. Σύμφωνα με τόν L. F. Findicoglu (*BIDSS*, op. cit., σελ. 18), τó ποσοστό, πού συμμορφώνεται στην άρχή της μονογαμίας του Άστικού Κώδικα, δέν είναι μεγαλύτερο από τó 25% τού συνολικού πληθυσμού (Έκτιμήσεις τού 1956).

2. Η έισαγωγή τού πολιτικού γάμου ιδιαίτερα δημιούργησε σοβαρά προβλήματα. Τó μεγαλύτερο μέρος τού πληθυσμού έξακολουθεί να τελεί θρησκευτικό γάμο, παρά τη νομοθετική απαγόρευση. Οι γάμοι αυτοί είναι φυσικά άνυπαρκτοι γιά τó έπίσημο Κράτος, τά δέ παιδιά, πού γεννιούνται, «όθθα». Χρειάστηκαν άλλεπαλλήλες έπεμβάσεις τού νομοθέτου (1932, 1934, 1945, 1950), γιά να νομοποιηθούν οι ταιριδιά αυτά. Βλ. σχετικά, H. Timur, «Le mariage civil en Turquie: les difficultés rencontrées, leurs causes et leurs remèdes», σπδ *BIDSS*, op. cit., σελ. 35-39. Έπίσης, P. Stirling, «La propriété foncière, le mariage et le droit dans les villages turcs», ibid., σελ. 21-35.

3. Σχετικά με την έισαγωγή και εφαρμογή του νέου Οικογενειακού Δικαίου στις άφρικανικές χώρες, βλέπε, J. Costa, «La nouvelle famille africaine et le droit de l'indépendance», *Année sociologique*, 1971, σελ. 153-180. Όσο άφορά τις μεταβολές της άφρικανικής οικογένειας, R. Décotignies, «Requiem pour la famille africaine», *Annales africaines*, 1965, σελ. 1-77.

4. Η διαδικασία άφομοιώσεως κάθε νομικού κανόνα περιλαμβάνει τρία διαδοχικά στάδια: την πραγματική γνώση του νόμου· την έκούσια προσαρμογή της συμπεριφοράς σπδ νομικό υπόδειγμα· τη μεταβολή της νομικής συνειδήσεως.

5. Πολλές φορές όμως ή έσωτερικευση τού νέου κανόνα εκτρέπεται πρds την «παρερμηνεία» («reinterprétation») τού περιεχομένου του. Τó άτομο ακολουθεί έκούσια τó νέο νομικό κανόνα συμπεριφοράς, προσδίνοντάς του όμως περιεχόμενο έμμενουμενο από τά παραδοσιακά συστήματα αξιών. Βλέπουμε έτσι, στις άφρικανικές χώρες, την εμφάνιση μονογαμικών οικογενειών, αλλά με παράλληλη, άνεπίσημη πιά, διατήρηση έξωγαμων σχέσεων. (J. Carbonnier, *Sociologie juridique*, Paris, Armand Collin, 1972). Σχετικά με την έννοια τού όρου «παρερμηνεία», βλέπε, M. Herskovits, «Tradition et bouleversement de la culture en Afrique», *Présence africaine*, 1961, σελ. 124-131.

6. Βλέπε, D. Freed και H. Foster, Jr., «Divorce à l'américaine», *Sociologie de la famille*, op. cit., σελ. 191-196.

ἐπίκληση ψευδῶν λόγων καὶ στὴ συμπαγινία τῶν συζύγων.¹ Ἡ πρόσφατη τάση τῶν νομοθεσιῶν νὰ ἀντικαταστήσουν τὸ παραδοσιακὸ «διαζύγιο-κύρωση» μὲ τὸ «διαζύγιο-ἀποτυχία», ἐρχεται ἀκριβῶς νὰ καλύψει τὴν καθυστέρηση τοῦ νόμου καὶ νὰ προσαρμόσει τὸ Οἰκογενειακὸ Δίκαιο στὶς κοινωνικὲς συνθήκες.²

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ καθυστέρηση τῶν κανόνων τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου, στὶς κοινωνικὲς ἀλλαγές, ὀφείλεται συχνὰ στὸ γεγονός ὅτι τὰ συστήματα ἀξιών, ποὺ διέπουν τὴν οἰκογένεια καὶ ποὺ, κατ' ἀρχήν, κυρῶνται ἀπὸ τὸ δίκαιο, συνδέονται μὲ τὰ desiderata διαφόρων ομάδων πιέσεων, ὅπως ἡ Ἐκκλησία, ὀργανώσεις, διάφοροι σύλλογοι, κτλ. Ἡ στάση τῶν ομάδων αὐτῶν ἀπέναντι στὴ νομοθετικὴ μεταβολὴ εἶναι δυνατό νὰ ἐπιβραδύνει σημαντικὰ τὴ διαδικασία προσαρμογῆς τῶν νομικῶν κανόνων στὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα, μὲ τὸ ἐπιχειρήματα κυρίως ὅτι ἡ κοινὴ γνώμη δὲν εἶναι ἔτοιμη γιὰ τὴ μεταβολὴ αὐτὴς. Ἡ πρόσφατη ὁμως ἀνάπτυξη τῆς ἐμπειρικῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου ἐπιτρέπει σήμερα νὰ ἔχουμε ἀκριβῆ γνώμη τῆς στάσεως τῆς κοινῆς γνώμης ἀπέναντι στοὺς νομικοὺς κανόνες, ποὺ ρυθμίζουν τὶς οἰκογενειακὲς σχέσεις. Οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου, ποὺ ἔγιναν τὰ τελευταῖα χρόνια στὶς περισσότερες εὐρωπαϊκὲς χώρας, βασίστηκαν σὲ ἀποτελέσματα τέτοιων ἐρευνῶν.³ Ἡ ἀξία τῶν ἐμπειρικῶν αὐτῶν ἐρευνῶν, ποὺ προηγουμέναι τῶν νομοθετικῶν μεταβολῶν, βρίσκονται ἀκριβῶς στὸ γεγονός ὅτι μὲ τὰ ἀποτελέσματά τους συντελοῦν στὴν κατάρριψη πολλῶν μύθων σχε-

τικὰ μὲ τὴν πραγματικὴ κατάσταση τῶν οἰκογενειακῶν ἡθῶν. Οἱ ἐρευνες αὐτὲς ἀποδεικνύουν ὅτι πολ-λὲς φορὲς ἡ κοινὴ γνώμη εἶναι ἔτοιμη νὰ δεχθεῖ νομοθετικὲς λύσεις, ποὺ στὰ μάτια τῶν «ἐλίτ» φαίνονται πολὺ τολμηρὲς καὶ ἐπικίνδυνες.

II

Οἱ πρόσφατες διαπιστώσεις γιὰ τὴν ἀνάγκη μεταρρυθμίσεως τοῦ ἐλληνικοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου, ποὺ ἀρχισαν νὰ ὑλοποιῶνται μὲ τὸ σχέδιο νόμου περὶ διαζυγίου, ἔφεραν στὴν ἐπικαιρότητα τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τῶν διατάξεων Οἰκογενειακοῦ Δικαίου τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα μὲ τὶς ἀλλαγές τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἡθῶν τῆς. Ἡ ἀνυπαξία ὁμως ἐμπειρικῶν ἐρευνῶν καὶ τὰ λίγα στατιστικὰ στοιχεῖα, σχετικὰ μὲ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα, δυσχεραίνουν τὴν ἐπιστημονικὴ τὸν ἀντιμετώπιση, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου.

Τὸ ἐλληνικὸ Οἰκογενειακὸ Δίκαιο, ὅπως ἐμφανίζεται στὸν Ἀστικὸ Κώδικα, παρουσιάζει δύο βασικὰ κοινωνιολογικὰ γνωρίσματα, τὸν θρησκευτικὸ καὶ πατριαρχικὸ χαρακτήρα.

Ὁ Ἀστικὸς Κώδικας, υἱοθετώντας τὶς ἀντιλήψεις τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, καθιερώνει σὰν ἀποκλειστικὸ συστατικὸ τύπο τοῦ γάμου τὴν ἱερολογία. Ἡ καθιέρωση τῆς ἱερολογίας, σὰν ἀπαραίτητης προϋποθέσεως γιὰ τὸ κύρος τοῦ γάμου, καὶ ἡ συνακόλουθη ἀπαγόρευση τοῦ πολιτικοῦ γάμου ἔχουν σὰν συνέπεια εἰς τὸλόκληρο τὸ σύστημα τοῦ ἐλληνικοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου ὁργανώνεται σύμφωνα μὲ τὶς δογματικὲς θέσεις τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἔχει ἰδιαίτερη πολιτικὴ καὶ κοινωνιολογικὴ σημασία. Ὅπως τόνιζε στὶς συζητήσεις τῆς Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα ὁ Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου, «τὸ ζήτημα εἶναι κατ' ἐξοχὴν πολιτικόν... Κατὰ τὴν ἀντιλήψιν μου, ὁ θρησκευτικὸς γάμος, τὸ ὑποχρεωτικὸν δηλαδὴ τὸ θρησκευτικὸ γάμου, ἡμπορεῖ νὰ εὐρὴ δικαιο-λογίαν μόνον εἰς θεοκρατικὸν Κράτος. Μόνον ἐν θεοκρατικῶν Κράτους εἶναι δυνατόν, λογικὸς φερόμενον, νὰ ὑποχρεώη τοὺς πολῖτας αὐτοῦ νὰ συνάψουν γάμον θρησκευτικόν».⁴ Ὁ θρησκευτικὸς χαρακτήρας τοῦ ἐλληνικοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου, στὸ μέτρο ποὺ ἐκφράζει τὸ ἐξ ὀρισμοῦ ἀμετακίνητο ἢ δυσκίνητο θεολογικὸ δόγμα, παρεμποδίζει τὴν ἐξέλιξη τῶν νομικῶν κανόνων καὶ τὴν προσαρμογὴ τους στὶς κοινωνικὲς συνθήκες. Ἡ ἄρνηση τῆς Ἐκ-

1. Τὰ σκηνοθετημένα αὐτὰ διαζύγια, ποὺ στηρίζονται στὴ γενικὴ ὑποκρισία, ὄχι μόνον προσβάλλουν τὸ κύρος τοῦ νόμου καὶ τῆς δικαιοσύνης, ἀλλὰ ἀκόμη δημιουργοῦν ὀδυνηρὲς ἐμπειρίες στοὺς συζύγους. Βλέπε σχετικὰ μὲ τὴ Γαλλία, J. Car-bonnier, «La question du divorce», *Recueil Dalloz*, 1975, chro-nique XX, σελ. 115 ἐπ. Σχετικὰ μὲ τὴν Ἑλλάδα, Ν. Παπα-ντωνίου, «Τὸ πρόβλημα τοῦ συναινετικοῦ διαζυγίου», *ΕΕΝ*, λγ', σελ. 862-870. Ἐπίσης, Ξ. Σκορίνη-Παπαρηγοπούλου, *Οἱ λόγοι διαζυγίου κατὰ τὴν ἐλληνικὴν νομολογίαν*, Ἀθήναι, 1971, σελ. 183 ἐπ.

2. Βλέπε σχετικὰ, J. Carbonnier, «La question du divorce», op. cit., σελ. 116. E. Brongersma, «La nouvelle loi sur le divorce aux Pays-Bas», *Revue internationale de droit comparé*, 1975, 2, σελ. 395-405.

3. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὶς ἐρευνες οἰκογενειακοῦ δικαίου ποὺ ἔγιναν στὴ Γαλλία καὶ ποὺ ἀφορούσαν τὶς περιουσιακὲς σχέσεις τῶν συζύγων καὶ τὸ διαζύγιο. Βλέπε σχετικὰ μὲ τὴν πρώτην, F. Terré, «La signification sociologique de la réforme des régimes matrimoniaux», *Année sociologique*, 1965, σελ. 3-83· σχετικὰ μὲ τὴν ἐρευνα διαζυγίου, βλέπε, *Le divorce et les Français*, том. I, *Enquête d'opinion*, том. II, *L'expérience des divorcés*, Paris, PUF, 1974.

Βλέπε ἐπίσης, γιὰ τὴ Γερμανία, τὸ ἄρθρο τῶν A. Grandke, H. Kuhring, W. Weise, «Die öffentliche Meinung in der deutschen demokratischen Republik zur Entwicklung der Familie und des Familienrechts und ihr Einfluss auf den Inhalt des neuen Familiengesetzbuches», στὸ περιοδικὸν *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Sonderheft II, 1967, σελ. 310-322.

4. Βλέπε ἀκόμη τὶς ἀπάνσεις τοῦ Ἀλεξάνδρου Σβάλου, μέ-λους τῆς ἰδίας Ἐπιτροπῆς: «Ἡ ὑποχρέωσις τοῦ ἐρχομένου εἰς γάμου κοινωνίαν νὰ τελέσῃ καὶ θρησκευτικὸν γάμον, ἀνή-κει εἰς κόσμον ἰδεῶν ἀντίθετον πρὸς τὴν σημερινὴν λαϊκὴν καταγογὴν τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἀνῆκει εἰς τὸν κόσμον τὸν θεοκρατικὸν ἰδεῶν» (πρακτικὰ Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτρο-πῆς, σελ. 428).

κλησίας να συναινέσει σε βασικές μεταβολές καθ' ὅσον τὸ ἑλληνικὸ Οἰκογενειακὸ Δίκαιο σὲ ρυθμίσεις, ποὺ δὲν ἀνταποκρίνονται στὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα. Ἡ ἀναπόφευκτὴ καταστράτευση τοῦ νόμου ἔχει ἀσφαλῶς δυσμενῆ ἀποτελέσματα γιὰ τὸ κύρος του καὶ μειώνει ἔτσι αἰσθητὰ τὴ σημασία τοῦ νομικοῦ κανὼνι σὰν προτύπου συμπεριφορᾶς.¹

Ἡ καθιέρωση πολιτικοῦ γάμου (μὲ δυνατότητα τελέσεως, γιὰ ὅσους τὸ ἐπιθυμοῦν, ὀρθοσκευτικοῦ),² θὰ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴ διευκόλυνση τῆς ἐξελίξεως τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου, ὥστε νὰ ἀνταποκρίνεται στὶς κοινωνικὲς ἀνάγκες καὶ τὴν προσαρμογὴ τοῦ στὴ συνταγματικὰ κατοχυρωμένη ἀρχὴ τῆς ἐλευθερίας τῆς ὀρθοσκευτικῆς συνειδήσεως.

Ὁλόκληρο, ἐξ ἄλλου, τὸ σύστημα τοῦ ἑλληνικοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου εἶναι συγκροτημένο μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ ἐξασφαλίζεται ἡ προνομιακὴ θέση τοῦ ἀνδρὸς μέσα στὴν οἰκονομία. Ἡ διάταξη τοῦ ἄρθρου 1387 («Ὁ ἀνὴρ εἶναι ἡ κεφαλὴ τῆς οἰκογενείας καὶ ἀποφασίζει περὶ παντὸς ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν συζύγου βίον, ἐνὸςθ' ἡ ἀπόφασις αὐτοῦ δὲν παρίσταται ὡς κατάχρησις δικαιώματος») δὲν εἶναι παρὰ δηλωτικὴ τῶν ἀντιλήψεων τοῦ νομοθέτου σχετικὰ μὲ τὴ θέση καὶ τοὺς ρόλους τῶν δύο συζύγων στὴν οἰκονομία. Ἀκόμη καὶ ἡ πομπότικη γλωσσικὴ μορφή τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς προθέσεως τοῦ νομοθέτου νὰ διακηρύξει πανηγυρικὰ τὴν πεποιθιστὴ του γιὰ τὴ νομικὴ ὑπεροχὴ τοῦ ἀνδρὸς. Ἡ ἀναγνώριση τοῦ τελευταίου σὰν ἀρχηγοῦ τῆς οἰκογενείας ἔχει σὰν ἄμεση συνέπεια τὴν ἀδυναμία τῆς συζύγου νὰ ἐργάζεται, χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ συζύγου. Ἀπλουστευμένο, λοιπόν, τὸ κοινωνιολογικὸ σχῆμα κατανομῆς τῶν ρόλων μεταξὺ τῶν συ-

ζύγων εἶναι τὸ ἑξῆς: Ὁ ἄνδρας, ἀφοῦ προηγουμένως ἔχει πάρει—κατ' ἀρχὴν τουλάχιστον—πρόικα, πρὸς ἀνακοφιστὴν ἐκ τῶν βαρῶν τοῦ γάμου», ἐργάζεται γιὰ νὰ συντηρήσῃ τὴν οἰκονομίαν του, ἐνῶ ἡ σύζυγος μένει στὸ σπίτι καὶ ἀσχολεῖται μὲ τὴ διαχείριση τῶν οἰκιακῶν ὑποθέσεων (γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὁ νόμος τῆς παραχωρεῖ τὴν «ἐξουσία κλειδῶν») καὶ μὲ τὴν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν. Τὸ σχῆμα αὐτὸ δὲν ἀπέχει βέβαια πολὺ ἀπὸ τῆς θεωρίας τῶν «τριῶν Κ» (Küche-Kinder-Kirche—Κουζίνα, Παιδιά, Ἐκκλησία),³ ποὺ στηρίζεται στὴ ἡθικὴν βιολογικὴ καὶ πνευματικὴ κατωτερότητα τῆς γυναίκας.⁴

Τὸ ἀποφασιστικὸ δικαίωμα τοῦ ἀνδρὸς ἔχει σὰν δικαιολογητικὴ βάση τὴν ἀνάγκη λήψεως ἀποφάσεων στὴν οἰκονομία, χωρὶς τὴν παρέμβαση τρίτων. Εἶναι γεγονός, ὅτι ἡ οἰκονομία εἶναι μικροκοινωνία «κλειστοῦ» τύπου, ποὺ δὲσκολα ἐπικοινωνεῖ μὲ πρόσωπα ξένα πρὸς αὐτή, ἰδιαίτερα μὲ φορεῖς τῆς κρατικῆς ἐξουσίας. Ἡ ἐπέμβαση λοιπὸν τοῦ δικαστοῦ, μὲ σκοπὸ τὴν ἄρση διαφωνίας μεταξὺ τῶν συζύγων, ἀποτελεῖ σοβαρὸ πρόβλημα. Ἐφ' ὅσον ὅμως ὁ Ἀστικός Κώδικας ἐπιτρέπει τὴν προσφυγὴν στὸ δικαστήριον, ὅταν ἡ ἀπόφασις τοῦ ἀνδρὸς «παρίσταται ὡς κατάχρησις δικαιώματος», ἡ ἐπέμβασις αὐτὴ εἶναι ἀναπόφευκτὴ· ἐκτός δὲ τούτου ἡ δυνατότητα λύσεως τοῦ γάμου ἐξ αἰτίας αὐταρχικῆς συμπεριφορᾶς τοῦ συζύγου ὁδηγεῖ τελικὰ στὴ δικαστικὴ ἀντιμετώπιση τῶν διαφορῶν.⁵

Οἱ ἀναμφισβήτητες πρακτικὲς δυσκολίες, ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὸ σύστημα τῆς δυαρχίας, δὲν ἀποτελοῦν σὲ τελευταία ἀνάλογο παρὰ ἓνα ψευδοπρόβλημα: ἡ οἱ σύζυγοι εἶναι σὲ θέση νὰ συμφωνήσουν, ὅποτε ἡ συμβίωσις προχωρεῖ ὁμαλὰ, ἢ ὄχι, ὅποτε ἡ ἐπέμβασις τοῦ δικαστοῦ εἶναι τελικὰ μοιραία.

Τὸ πρόβλημα, ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, εἶναι ἂν ὁ πατριαρχικὸς χαρακτήρας τοῦ ἑλληνικοῦ Οἰκο-

1. Ἀναφέρουμε τίς ἀκόλουθες περιπτώσεις καταστρατηγῆσεως τοῦ Α.Κ. ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν πραγματικὴν:

— Ἡ ἐπικύπτις ψευδῶν λόγων διαζυγίου, μὲ τὴ συμπαιγνία τῶν συζύγων, μὲ σκοπὸ τὴν ἐκδοσὴ διαζυγίου «ὡς ἰσχυρὸν κλονισμὸν ἐγγάμου συμβιώσεως, ἐπὶ ἡγεμονίᾳ τοῦ ἀνδρὸς». Ὅπως ἀναφέρει ἡ Ξ. Σκορίνη-Παπαρηγοπούλου (ο.π. cit., σελ. 185 ἀπ.), ἓνα ποσοστὸ 77-80% ἀπὸ τὰ διαζύγια, ποὺ ἐκδίδονται μὲ κοινωνικὴν ὑπατιότητα, ὑποκρίνονται συμφωνία τῶν συζύγων.

— Ἡ ἀκύρωση ἐνὸς ἀπὸ τὸν δύο προσηγνηθέντες γάμους, μὲ ἐπικύπτιση συνήθως ψευδῶν λόγων, ἐπιτρέπει τὴ σύναψη τετάρτου, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 1355 Α.Κ. ἀπαγορεύεται.

— Ἡ ταυτόχρονη τέλεση τοῦ γάμου δύο ἀδελφῶν μὲ δύο ἀδελφές ἢ τὸ ἀντίθετο, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 1358 Α.Κ. ἀπαγορεύεται, ἐπέτρεπε τὴν παράκλιση τοῦ κωλύματος. Ἦδη ἡ Ἐκκλησία ἀπαγόρευσε τὴν παροχὴ ἀδείας γάμου γιὰ τίς περιπτώσεις αὐτές. (Ἀπόφασις Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος 27 Ἀπριλίου 1974, ποὺ ἀποδέχεται τὴν εἰσήγησιν τῆς μυσίου Συνεδικῆς Ἐπιτροπῆς. Βλέπε ὅμως, Σ.Ε. 3352/71, ΝοΒ 20, σ. 354.)

2. Τὸ διαζευκτικὸ δηλαδὴ σύστημα, ποὺ εἶχε προτείνει ὁ Κων/νος Τριανταφυλλόπουλος (Πρακτικὰ Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς, σελ. 433). Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος εἶχε προτείνει τὴν καθιέρωση πολιτικοῦ γάμου, μὲ ταυτόχρονη δηλώσει τῶν μελλοντικῶν περὶ τῆς ὀρθοσκευτικῶν πρεσβεύσεων. Στὴν περίπτωσιν ποὺ ἡ ὀρθοσκευτικὴ ἀντιἀνταρξία τοῦ γάμου σὰν μυστήριον, ἡ ἱερολογία θὰ ἦταν ἀπαραίτητο συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ γάμου (Πρακτικὰ Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς, σελ. 428).

3. J. Carboneir, *Flexible droit*, ο.π. cit., σελ. 161.

4. Πρακτικὰ Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς, Π. Θηβαίος: «Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ πείσουμε τὸν κόσμον, ὅτι ἡ γυνὴ εἶναι ἴση μὲ τὸν ἄνδρα, ἐνθυμούμαι δὲ ὅτι ὁ Πρόεδρος τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Παρισίου Henri Robert, εἶπε ἄρθρον τοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον Ἡ δικηγορία», γράφει ὅτι ἡ γυνὴ δὲν δύναται νὰ ἐδοκιμῇ ὡς δικηγόρος, διότι στερεῖται τῆς μυστικῆς ἐκείνης δύναμει, ἡ ὁποία εἶναι ἀπαραίτητος, ὅπως ἀντικρούησθαι μίαν πάλιν ἐπὶ τοῦ δικαστικοῦ βήματος, πάλιν ἡ ὁποία κατὰ τὰς δεξιότητας τῆς ἐπιθέσεως καὶ ἀντεπιθέσεως εἶναι ἴσως δυσχερεστέρη μίαν ἐξουσίαν» (σελ. 550).

5. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρουμε ὅτι ὁ Ἀντιπρόεδρος, τότε, τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατίας Σ. Παπαφράγκος, τονίζοντα τὰ προβλήματα ποὺ δὲν δημιουργοῦσε ἡ ἐπέμβασις τοῦ δικαστοῦ στὴ διοίκησιν τῆς οἰκογενείας, ἐπεκάλεσθη τὴν περίπτωσιν διαφωνίας γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ σχολείου τοῦ παιδιοῦ. Ἦδη ὁ Ἀρείος Πάγος (Α.Π. 396/1965, Ἑλληνικὴ Δικαιοσύνη, 7, 1966, σελ. 445) δέχθηκε ὅτι ἡ μονομερὴς ἐπιλογὴ τοῦ σχολείου ἀπὸ τὸν πατέρα, ἀποτελεῖ, κατὰ τίς περιστάσεις, γεγονὸς κλονιστικὸ τοῦ γάμου (ἐπρόκειτο βέβαια γιὰ περιορισμὸ μαθητῶν σὰν «ἑσωτερικόν», περίπτωσις, ὅπως εἰρήστε, ἀκραία). ὅτε ἦταν ἀσφαλὲς προτιμότερη ἡ ἐπέμβασις τοῦ δικαστοῦ γιὰ τὴ λύση τῆς διαφωνίας, παρὰ γιὰ τὴ λύση τοῦ γάμου.

γενεαικοῦ Δικαίου ἐκφράζει τὶς ὑπάρχουσες συνθήκες τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας ἢ, ἀντίθετα, ἡ ἀλλαγὴ τῶν συνθηκῶν αὐτῶν καὶ ἡ ἐξέλιξις τῶν ἠθῶν σχετικὰ μὲ τὴν κοινωνικὴ θέσιν τῆς γυναίκας καὶ τὴ διανομὴ τῶν ρόλων μεταξὺ τῶν συζύγων ἐπιβάλλουν τὴ μεταβολὴ τοῦ νομικοῦ συστήματος ρυθμίσεως τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων. Ἡ ἑλλειψὶς σχετικῶν κοινωνιολογικῶν ἐρευνῶν δυσχεραίνει τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος.¹ Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ εἶναι δύσκολο νὰ προβλεφθεῖ ἡ τύχη μεταρρυθμίσεων, ποὺ θὰ ἐξασφαλίζουν τυπικὰ τὴν ἰσότητα τῶν συζύγων καὶ ποὺ θὰ ὀργανώνουν τὴ λειτουργία τῆς οἰκογενείας μὲ βάση τὴν ἰσότητι προσφορά τους. Ὑπάρχει κίνδυνος οἱ νομικὲς αὐτὲς μεταρρυθμίσεις νὰ μὴν ἐφαρμοστοῦν οὐσιαστικά, ὁπότε οἱ συνέπειες θὰ ἦσαν ἀρνητικὲς γιὰ τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἠθῶν.

Εἶναι ὅμως ἀναμφισβήτητο ὅτι οἱ συνθήκες τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας μεταβάλλονται, ὅσο ἀφορᾷ τὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ θέσιν τῆς γυναίκας. Δὲν πρέπει ἐπομένως νὰ ὑποτιμᾶται ἡ δυνατότητα τῶν νομικῶν μεταρρυθμίσεων νὰ βροῦν ἔδαφος οὐσιαστικῆς ἐφαρμογῆς καὶ νὰ ἐπιηρεάσουν τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ τῶν νεοτέρων κοινωνικῶν στρωμάτων τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, ἰδίως ἀπὸ τῆ στιγμῇ ποὺ σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀτόμων θὰ ἀκολουθεῖ τὸ νέο κανὼν δικαίου. Ἡ θέσις τῶν κανόνων Οἰκογενειακοῦ Δικαίου, ποὺ κατ' ἀρχὴν φαίνονται ἴσως μακριὰ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα καὶ τὰ ἦθη τῆς, εἶναι δυνατό νὰ διευκολύνει τὶς ἐπιθυμητὰς ἐξελίξεις.² Τὸ «μῆνυμα» τοῦ νέου νομικοῦ κανόνα, ποὺ ἀπευθύνεται ἀπὸ τὸν νομοθέτη στὸ κοινὸ, μπορεῖ νὰ φθάσει σ' αὐτὸ καὶ νὰ ἐπιρεάσει τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ, μὲ τὴν προῦ πόθεσι ὅμως ὅτι οἱ «ἰδιαιτέρως» ἐπικονομίας θὰ εἶναι ἀρκετὰ ἀποτελεσματικοί.³ Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐμφανίζεται ἡ σημασία τῆς πραγματικῆς γνώσεως τοῦ νόμου ἀπὸ τοὺς πολίτες. Ἰδιαίτερα ἡ πολυνομία, ἡ ἑλλειψὶς συστηματικοποίησης τοῦ νομοθετικοῦ ἔργου καὶ ἡ ἀνυπαρξία μέσων οὐσιαστικῆς γνωστοποίησης τοῦ νέου νομικοῦ κανόνα, δημιουργοῦν πρόσθετα προβλήματα στὴν ἀποτελεσματικότητά τῶν νομοθετικῶν μεταρρυθμίσεων, ποὺ ἀποβλέπουν στὴ γενίκευσιν τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς.

1. Ἡ ἔρευνα τῆς Κ. Σαφιλίου-Rothschild, «Ἡ διάθροισις τῆς οἰκογενειακῆς ἐξουσίας καὶ αἱ εἰς τὸ γάμου ἱκανοποιήσεις» (*Ἐπιθεώρησης Κοινωνικῶν Ἑρευνῶν*, 13, 1972, σελ. 92-100), ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ στὴν ἀστικὴ ἑλληνικὴ οἰκογένεια, ὅπου καὶ διαπιστώνεται βαθμιαία ἐξασθένισις τῶν ἐκ παρὰδοσιακοῦ ρῶν περί κυριαρχίας τοῦ ἀνδρός.

2. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀλεξ. Σβόλο, «Ὁ νομοθέτης πρέπει νὰ ἐνσωματώσῃ τὸ Δίκαιον πρὸς τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα, ἔστω καὶ ἂν ἡ μεταβολὴ δὲν εἶναι ἀκόμη γενική, διὰ τὰ καθοδηγήσῃ τὰ άτομα εἰς τὴν κτήσιν νέας συνειδήσεως» (πρακτικά Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς, σελ. 525).

3. Γιὰ τὴν σχέση νομοθέτου-πολίτου, σὺν σχέσιν ἐπικονομίας, βλ.περ., Α. Cottino, «Un sondaggio sulla conoscenza della legge sul divorzio nell'area piemontese», στὸ περιοδικὸν *Sociologia del diritto*, 1974, I, σελ. 127-135 καὶ πρὶ ἐιδικά, σελ. 128-129.

Ἀνακεφαλαιώνοντας τὶς σκέψεις, ποὺ προηγήθησαν πᾶνω στὴ σχέση Οἰκογενειακοῦ Δικαίου καὶ κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, τόσο γενικά, ὅσο καὶ ἐιδικότερα στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, μποροῦμε νὰ συνοψίσουμε τὰ συμπεράσματά μας:

— Οἱ κανόνες τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου καθυστεροῦν, κατ' ἀρχὴν, στὶς κοινωνικὲς ἀλλαγές. Σὲ περιόδους ὅμως γενικότερων κοινωνικο-οἰκονομικῶν καὶ πολιτιστικῶν μεταβολῶν, τὸ Οἰκογενειακὸ Δίκαιο μπορεῖ νὰ γίνῃ ὄργανο ἀλλαγῆς στὴ δομὴ καὶ λειτουργία τῆς οἰκογένειας, ἐπιδρώντας ἔμμεσα στὴν ἐξέλιξιν τῶν ἠθῶν.

— Τὸ ἑλληνικὸ Οἰκογενειακὸ Δίκαιο διακρίνεται γιὰ τὸ θρησκευτικὸ καὶ πατριαρχικὸ χαρακτῆρα του. Ὁ θρησκευτικὸς χαρακτῆρας δημιουργεῖ προβλήματα στὴν ἐξέλιξιν του καὶ στὴν προσαρμογὴ του στὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα. Ὁ πατριαρχικὸς χαρακτῆρας ἀναποκρίνεται στὴν παραδοσιακὴ κοινωνικὴ εἰκόνα (image sociale) τοῦ νομοθέτου, σχετικὰ μὲ τὴ θέσιν καὶ τοὺς ρόλους τῶν συζύγων στὴν οἰκογένεια.⁴ Ἡ μεταρρυθμιστὴ τοῦ ἑλληνικοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου εἶναι, κατὰ συνέπεια, ἀναγκαία, τόσο γιὰ τὴν προσαρμογὴν τὸν στίς κοινωνικὲς ἀντιλήψεις καὶ ἀνάγκες, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἐξελίξεως τῶν οἰκογενειακῶν ἠθῶν. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ παραβλέπονται οἱ περιορισμένες δυνατότητες τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου, σὺν μέσσοι κοινωνικῆς ἀλλαγῆς στὸ χῶρον τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων. Ἡ μετάβασις ἀπὸ τὸ παραδοσιακὸ στὸ σύγχρονον πρότυπον οἰκογένειας δὲν εἶναι δυνατό νὰ συντελεσθεῖ μόνον μὲ νομικοὺς κανόνες· χρειάζονται γενικότερες μεταβολές στὶς κοινωνικο-οἰκονομικὰ καὶ πολιτιστικὰ συνθήκες, ποὺ νὰ ἐξασφαλίζουν ἰσότητα τῶν φύλων, γιὰ νὰ ὀργανωθοῦν οἱ οἰκογενειακὲς σχέσεις μὲ βάση τὴν ἰσότητι προσφορά τῶν συζύγων.

4. Ἡ Α. Michel («Modèles sociologiques de la famille dans les sociétés contemporaines», *Archives de philosophie du droit, Réformes du droit de la famille*, 1975, σελ. 127-136), διακρίνει δύο κοινωνιολογικά πρότυπα τῆς οἰκογένειας: τὸ παραδοσιακὸ πρότυπον καὶ τὸ νεωτερικόν. Τὰ κριτήρια γιὰ τὴ διαφορὰ τῶν ρόλων στὴν οἰκογένεια εἶναι, στὸ παραδοσιακὸ πρότυπον, τὸ φύλον καὶ ἡ ἡλικία· ἡ διανομὴ αὐτὴ συνδέεται μὲ ὀρισμένους μύθους, σχετικὰ μὲ τὴ θέσιν τοῦ ἀνδρός, καὶ μὲ τὴν ἰδέαν εἰς αὐτονομία καὶ ἡ συμπεριφορὰ (ἔδω, οἰκογενειακὴ) τοῦ ἀτόμου, ὑποκείμεναι στοὺς θεσμούς, ποὺ ἡ παράδοσις καὶ ὁ νόμος ἐκχωρὰ καθιερώσονται. Τὸ παραδοσιακὸ κοινωνιολογικὸ πρότυπον καθιερώσεται καὶ νομικά, μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῆς νομικῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἀνδρός. Ἀντίθετα, στὸ νεωτερικόν πρότυπον, ποὺ ἐμφανίζεται στὸ πλαίσιο κοινωνικο-οἰκονομικῶν καὶ πολιτιστικῶν ἀλλαγῶν, οἱ οἰκογενειακοὶ ρόλοι δὲν καθορίζονται ἐκ τῶν προτέρων, ἀλλὰ μποροῦν νὰ ἀναλαμβάνονται ἀπὸ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο σύζυγον· ταυτόχρονα καταπίπτουν μῦθοι σχετικὰ μὲ τὴν διανομὴ τῶν ρόλων αὐτῶν.

Σύμφωνα μὲ τὴν Α. Michel, οἱ συνθήκες τῶν μεσογενεακῶν χωρῶν (Ἰσπανία, Νότια Ἰταλία, Ἑλλάδα, Β. Ἀφρική, κτλ.) ἐξασκοῦνται νὰ ἐπιτρέπουν τὴ διατήρησιν τοῦ παραδοσιακοῦ προτύπου οἰκογένειας (σελ. 133), οἱ δὲ μεταβολὲς ποὺ συντελοῦνται εἶναι περιορισμένες καὶ ἀφοροῦν κυρίως τὰ ἀστικὰ κέντρα (σελ. 134).